

प्रकरण १

‘गौरी देशपांडे’ यांचा जीवन परिचय व लेखन
प्रवास

निष्कर्ष

संदर्भ सूची

प्रकरण १

‘गौरी देशपांडे’ यांचा जीवन परिचय व लेखन प्रवास

ज्येष्ठ लेखिका ‘स्व’ स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करणाऱ्या समाजकार्यकर्त्या, इरावती कर्वे यांच्या त्या कन्या म्हणजेच गौरी देशपांडे. बालपणापासून तशा त्या घरच्यांच्या लाडक्या होत्या. हट्टी, हेकेखोर व स्वतःच्या खरं करणाऱ्या. त्यामुळे घरातील सर्वांचेच विशेष करून त्यांच्यालडे लक्ष होते. एकत्र कुटुंबात वाढल्याने त्यांच्यावर संस्कारही तसेच झालेले. आपल्या आई वडिलांबद्दल आदर तसेच भावंडांवरही प्रेम होते.

बालपणी तर सतत धडपडत “ अयाई ग! लगेच नंतर मोठयाने भोकाड पसरल्याचा आवाज कुणाचा असेल, तर तो गौरीचाच.”^१ जेव्हा त्या आपल्या भावंडांशी खेळत, तेव्हाही त्यांच्या खेळामध्ये विशेष करून शिक्षणाचाच समावेश असे. कुणी शिक्षक व्हायचं, कुणी विद्यार्थी हे ठरविण्याचा अधिकार देखील गौरीचाच.

शिक्षक हा कसा स्पष्ट बोलणारा असावा हे आपल्या बालवयात ही त्या सवंगड्यांना सांगतात. या वरून सर्वात लहान असून देखील सर्वांवर वर्चस्व गाजवणाऱ्या त्यांचा स्वभाव दिसतो.

‘गौरी’ म्हणजे महाराष्ट्राचे माहेरवाशिनीचे प्रतीक. ही गौरी म्हणजे सर्वांना पुरून उरणारी. दिसायला सुंदर नाजूकशी ठेंगणी. गौरीचे नाजूक हसणे. मृदू बोलणे. बोलताना किंचित मान खाली

घालून बोलणारी, तर घान्या डोळ्यांवर पापनी अर्धवट मिटलेली, पण पक्की अशी मांजर डोळ्यांची असणारी, पण कुणालाही दाद न देणारी अशा या गौरी देशपांडे.

गौरी देशपांडे या बालपणांपासून स्वतंत्र विचाराच्या आहेत. त्यांच्यावर त्यांच्या आईचा (इरावती कर्वे) यांच्या लेखनाचा व आचार, विचाराचा बराचसा पगडा पडलेला दिसून येतो. वडिलही शास्त्रज्ञ त्यामुळे गणिताचा विशेष करून अभ्यास त्या वडिलांकडून शिकत. एकदा तर गणिते सोडवित असताना गणितच सुटेना, तेंव्हा आपल्या वडीलांना विचारताना, “बघ रे काही केल्या उत्तर बरोबर येत नाही.

येणार कसे उत्तर गौरी! कारण भागाकाराच्या तिथे गुणाकार केलेला.”^२ त्या बाप लेकीच्या संभाषणावरून त्यांच्यात किती प्रेम, वात्सल्य, जवळीकता, मोकळेपणा होता. हे लक्षात येते.

आई, वडिल, भावंडे यांना तर त्या प्रेमान जवळ करायच्याच, पण आजोबांना बाकीची भावंडे भिऊन असत, पण त्या मात्र “आजोबा म्हणजे, आपले भिणे तर बाजूलाच. पण आपली खाजगी मालमत्ता समजत. आजोबाच काय, घरातील प्रत्येक माणूस सर्वस्वी त्यांचच पाहिजे.”^३

अशा या हुशार, हट्टी, स्वातंत्र्यप्रिय स्वतःच वर्चस्व गाजवणाऱ्या गौरी देशपांडे.

गौरी देशपांडे यांच्या सर्वच कादंबऱ्यातून जीवनाविषयक दृष्टीकोन दिसतो. ‘स्त्री’ ही केंद्रस्थानी असल्याकारणाने त्यांच्या लेखनातील प्रत्येक स्त्रीला मोकळीकता आहे. स्वतंत्र आहे. ती आधुनिक विचारांची आहे.

‘स्त्री-पुरुष संबंध हे मुलभूत संबंध असल्यामुळे गौरी देशपांडे यांच्या कादंबऱ्यात त्यांना महत्त्व येणे साहजिकच आहे.’^४

त्यांच्या लिखानामध्ये समाज, संस्कृती, धर्म, कुटुंब या घटकांना महत्त्वाचे स्थान आहे. त्यामध्ये स्त्रीयांचे होणारे हाल त्या दाखवितात. तर एखादी स्त्री आपल्या स्वातंत्र्यासाठी हक्कासाठी लढत असेल तर प्रोत्साहनही देतात.

त्यांच्या असणाऱ्या लघु कादंबऱ्या म्हणजे, ‘स्त्री’ स्वातंत्र्यांचे प्रतिकच आहे.

आपल्या लेखनाचा प्रवास करताना, ‘मुक्काम’ या त्यांच्या कादंबरीतून आपले विचार व भावना त्यांनी स्पष्टपणे मांडलेल्या आहेत.

‘आक्का’ ही त्यांची जवळजवळ १५ वर्षांनी मोठी असणारी बहिण. सर्वसामान्यपणे जीवन जगणारी. घरातील सुख संसाराचे चटके सोसणारी. कोणत्याही बाबतीत स्वतःच स्वातंत्र्य नसलेली.

तर ‘ताई’ या बहिणाला लग्नातील कुरकुरीवरून तिलाही त्रास सहन करावा लागत होता. गौरी देशपांडे यांच्या लिखानावरून त्यांच्यात व बहिणींच्या विचारात बरीचशी तफावत जाणवते. कारण त्यांच्या बहिणींनी रितीरीवाजानुसार व आई वडिलांच्या मर्जीनुसार विवाह केलेला होता.

गौरी देशपांडे यांचा विवाह उशिरा झाला. तोही जाती प्राप्ताबाहेरचा नंदनशी. त्यांचं व यांच्या पतीच्या विचारातही फार तफावत आढळून येते.

त्यांनी आपल्या जीवनाची, करिअरची सुरवात व त्यात त्यांना खडतर करावा लागणारा प्रवास, 'मुक्काम' मधून चित्रित केलेला दिसून येतो. त्यामधून त्यांच्या वैवाहीक जीवनातील एकाकीपणा, मात्र कामाची चिकाटी दिसून येते. 'आहे हे असं आहे'. यामध्ये प्रेमविषयीच्या कल्पना मांडीत असताना, त्यांनी प्रेम हे कुणावरही करावं असं म्हणतात.

प्रेम आपण आपल्या आई वडलांवर करतो. मित्र, मैत्रीणींवर करतो. त्यांच्यामते प्रेमाचा भावनेशी संबंध असतो. त्यांना प्रेमात पडायला फार आवडायचं. जे काही आवडीचे असेल, त्याच्यावर त्या प्रेम करतात.

'आहे हे असं आहे'. यामध्ये प्रेमाने माणसाला जवळ करता येते हे दाखवत असताना 'कलिंगड' या भागामध्ये पती — पत्नीच एकमेकांवर असलेल प्रेम. परंतु त्यांना मुल होत नाही. दोघही दुसरा विवाह करीत नाहीत. अथवा स्वतःच डॉक्टरांकडून कुणाच्यात दोष आहे हे देखील पहात नाही. कारण त्यामुळे दोघांच्या प्रेमात ताटातूट होण्याची शक्यता असते. त्या कथेतील स्त्री जेव्हा दत्तक मूल घेण्याचा विचार करते. तेंव्हा तिचे पती तिला म्हणतात, "ठिक आहे. पण परक्याच मूल, तूला लागेल का माया? झेपेल ना सगळ?" आणि शेवटी विचार करून त्यांनी अनाथाश्रमातून दिसायला काळी सावळी असणारी जाणती मुलगी दत्तक म्हणून घेतात. ती दोघं आपल्या मुलीला, म्हणजे रोहिणीला आई — वडीलांचे प्रेम, माया देतात. तेंव्हा तेथे आपल्या बालपणीची आठवण होते. दोघींचे खऱ्या अर्थाने

असणारे समविचार. यातून आपण खऱ्या अर्थाने माया — लेकी आहोत हे दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

‘आहे हे असं आहे’. या कथासंग्रहातून कोणत्या ना कोणत्या प्रकारे लेखिकेने नाती जोडण्याचा ती जोपासण्याचा प्रयत्न केलेला दिसून येतो.

गौरी देशपांडे नाती फक्त जोडतच नाहीत. तर ती शेवटपर्यंत टिकवितात. हे त्यांचे खास वैशिष्ट्य म्हणावे लागेल.

‘विंचुर्णीचे धडे’ या त्यांचा ललितलेखातून त्यांनी ‘विंचुर्णी’ सारख्या ग्रामीण भाग. त्यालाही त्यांनी आपलसं केले. तिथे घर बांधले. माणसं जोडली. मेंढयाचा व्यवसाय केला. शहरात वाढलेल्या असून देखील, त्या स्वतः लोकांच्याकडून शेती करून घेवू लागल्या. पाऊस नाही. तरीही शक्य तेवढे बोअरिंगचे पाणी देवून पिकासाठीच नव्हे, तर जमिनीला आधार म्हणून त्यांनी शेती केली. त्यासाठी तलाव बांधला. झाडे लागली. तलावात मासे सोडून ती जोपासली.

अशा या कोरड्या भागाला थोडासा ओलावा देण्याच काम गौरी देशपांडे यांनी केले. हे सर्व करित असताना लोकांच्या सहकार्या शिवाय अशक्य. शिवाय मुळातच माणसे जोडण्याची कला यातून त्यांनी विंचुर्णीला आपलसं केलं.

केवळ एवढच नव्हे, तर समाज सुधारण्यासाठी नव नवीन योजना आखल्या. त्या अंमलात आपण्यासाठी प्रयत्नही केले पण त्यात त्यांना फारसे यश आले नाही.

परंतु आपण जे काम करावयाचे ते निःस्वार्थी भावनेने, आपल्यासाठी, आपल्याला मिळणाऱ्या आनंदासाठी. असे ठरवून त्यांनी आपले कार्य तसेच पुढे चालू ठेवले.

गौरी देशपांडे म्हणतात, विंचुर्णीने मला खूप काही दिले पण मी मात्र त्याला काही देवू शकले नाही.

उत्खनन —

‘उत्खनन’ ही गौरी देशपांडे यांची कादंबरी आहे. उत्खनन या कादंबरीतून त्यांनी स्त्रीला स्वतःचे जीवन जगत असताना अनेक प्रसंगातून जावे लागते. हे दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

प्रत्येक स्त्रीला प्रेम करण्याचा अधिकार असतो. प्रेमातून अनेक गोष्टीला सामोरे जावे लागते. गौरी देशपांडे यांच्या प्रत्येक लिखाणातील स्त्री आत्मकेंद्री आहे.

“उत्खनन म्हणजे शंभर वर्षांचा उत्खनन काल. हा दहा फुटांच्या मातीत नाही तर एका विशिष्ट प्रकारच्या गाड्या — मडक्यात एक तऱ्हेचा ग्रामरचनेत सामावलेला असतो.”^५

या उत्खननामध्ये देखील यातील असणारी स्त्री स्वतंत्र आहे. अनंतावर प्रेम करणारी आहे. आणि याचे फलित म्हणजे ‘मनी’ चा जन्म होय.

अनंतही तिला सोडून जातो. त्यावेळी तिचे आईवडील मात्र तिला साथ देतात. मुलीचा सांभाळ करतात. पुढे नोकरी करीत असताना दयाल तिला मोलाची साथ देतो. मनीला डॉक्टर

करतात. “मनी एक स्वयंभू स्त्री आहे. स्वयंसिद्धी, स्वयंपूर्णही पण आत्ममग्न. आत्मसंतुष्ट कधीही नाही.”^६

“आपले विचार, भावना, त्रास, मनःस्ताप, जय — पराजय सारे जगासमोर मांडण्याची तिला कधीच आच नव्हती— नाही.”^७

आपल्या मनामध्ये जे काही विचार असतील. ते मात्र ठामपणे मांडायचे. तसेच भाव — भावनांचीही कदर करणेही नाही हे गुण तिच्यात असलेला दिसून येतो.

“अजाण वयात, अविचाराने, भान हरपून एक पुरूषाशी आपला संबंध आला. त्यातून आपल्याला एक मूल झाले याबद्दल त्यावेळी अर्थातच तिला अपराधी वाटले.”^८

कारण तिच्या त्या वागण्याने जवळच्या सर्वच लोकांना खूप त्रास सहन करावा लागला. परंतु मणीच्या जन्मामुळे, तिच्या आगमनामुळे तिच्या अस्तित्वातून बापू — आईना मात्र जो आनंद मिळाला तो मात्र वेगळाच होता.

अशाप्रकारे तिला फक्त तिच्या आईवडीलांनीच साथ दिली असे नव्हते, तर शेजारची अभया हिनेही साथ दिली.

माणुसकीची. आपलेपणाची, जवळची माणसे जोडली. नाती जोडली.

गौरी देशपांडे यांच्या लिखाणाचं हे वैशिष्ट्य म्हणावं लागेल. की केवळ वास्तवात नव्हे, तर साहित्यातही त्या आपली माणसे व नाती जोडतात.

निष्कर्ष —

१. गौरी देशपांडे या प्रसिध्द लेखिका आहेत.
२. लघुकथा, कांदबरी व ललितसाहित्य लेखन करणाऱ्या लेखिका म्हणून त्यांना ओळखले जाते.
३. सर्व प्रथम लघुकथासंग्रह नंतर कादंबरी व त्यांनतर ललित साहित्य असा गौरी देशपांडे यांचा लेखन प्रवास आहे.
४. गौरी देशपांडे यांची 'कावळ्या चिन्नणीची गोष्ट' सत्यकथामधून सप्टेंबर १९७० साली प्रसिध्द झाली. १९७० ते १९८० पर्यंतचे सर्व कथा प्रसिध्द झाल्या.
५. साहित्याची गोडी व वारसा त्यांना प्रसिध्द लेखिका 'इरावती कर्वे' यांच्यापासून मिळाली.
६. 'विचुर्णी' या ललितसाहित्याची निर्मिती गौरी देशपांडे यांचे मेहुणे बॉन बिहारी निमकर यांच्यामुळेच झाली.
७. २००६ पर्यंतच्या अकारावी पुस्तकात 'आहे हे असं आहे' या कथासंग्रहातील 'कलिंगड' हा पाठ अभ्यासासाठी होता.
८. २००७ पासून युवकभारती इ. १२ वी च्या अभ्यासक्रमात 'सोन्याचा टुकडा' कथेचा समावेश आहे.
९. गौरी देशपांडे यांनी प्राथमिक, मध्यामिक, उच्चमाध्यमिक व पदवी शिक्षण पुणे विद्यापीठात घेतले.

संदर्भ सूची

१. कर्वे इरावती	परिपूर्ती
प्रकाशक देशमुखआणि कं.
(पब्लिशर्स प्रा.लि.)
आवृत्ती पहिली १९४९ पृ.क्र.३
२. तत्रैव	पृ.क्र.४
३. तत्रैव	पृ.क्र.१४६
४. कुलकर्णी अनंत अनिरुद्ध	प्रदक्षिणा खंड २ सुधारून
वाढविलेला खंड २
आवृत्ती पहिली,
१९९१, कॉन्टिनेन्टल
प्रकाशन पृ.क्र.२५२
५. देशपांडे गौरी	उत्खनन
मौज प्रकाशन आवृत्ती
पहिली,
मे २००२ पृ.क्र.८
६. तत्रैव	पृ.क्र.३८
७. तत्रैव	पृ.क्र.३८
८. तत्रैव	पृ.क्र.६९